

Lakner Judit Hágár földjén

A diaszpórában élő zsidók történetének kutatásakor már a tárgy definiálása is fejtörést okoz: faj, etnikum, nép, kisebbség vagy vallási közösség csupán, akiknek a történetéről szó van? Többféle kísérlet történt a zsidók meghatározására, a túlságos precizitásból hol baj lett, hol fogalmi kavargás. A különböző helyeken és helyzetekben eltérő stratégiát választó közösségek és egyének, ha nem erőltették rájuk, mindig kilógtak a definícióból. Mózes-hitű magyarok, vallotta magáról a XIX. századi neológ közösség, nemzet, vélték a cionisták, ateista, mondták sokan magukról az előző rendszerben, hogy csak néhány karakterisztikus önmeghatározást említsünk Hágár földjéről, ahogy a középkorban a zsidók Magyarországot nevezték. Az emancipáció után az itt élő zsidókat a jóindulat jeleként Mózes-hitűnek vagy zsidó származásúnak, híres emberek és nagyságok esetében egyszerűen magyarnak titulálták, a „zsidó” szitokszóvá vált az antiszemita közbeszédben és a fajgyűlölő politikában. Akár tapintatnak is tekinthető, hogy ezt a tömegmészárlásba torkolló elnevezést a háború után kerülték. Antiszemita éllel ezentúl a cionista megjelölést alkalmazták, a történelemtudományok nagyotkéségekről, esetleg idegen eredetű tőkés osztályról beszéltek, más fejezetekben mártírokról vagy áldozatokról szóltak, írók, költők polgári származásúak voltak. Ezt a hallgatást a túlélő és az 1945–47-es, 1956-os két nagy emigrálási hullám után Magyarországon maradt zsidók többsége sem törte meg, közreműködően hallgatott egy új, informális asszimilációs társadalmi szerződésnek megfelelően. Így fordulhatott elő, hogy ez a par excellence történelmi nép – „sok történelem, kevés földrajz” – Magyarországon több mint harminc éven át szüneteltette a történelmét, ezzel mintegy zárójelbe téve önmagát. A magyar történetírás a nyolcvanas években kezdett újra foglalkozni a magyarországi zsidók történelmével, kultúrájával. Tanulmányok, monográfiák, publikációk sokasága látott napvilágot. Folyóiratok, hetilapok, iskolák, rendezvények, kiállítások, szakácskönyvek jelzik azt az élénkülő jelen időt, amely múltat kíván magának. A „zsidó kérdés” a nem zsidó társadalomban is az érdeklődés homlokterébe került, a zsidókhöz való viszony, múltba

nyúló, kódolt szótárával újfent a politikai hovatarozás egyik sarkalatos referenciájává vált. Ennek megfelelően a magyarországi zsidóknak újra sok történelme lett. Ha ebben a sokadalomban e recenzió keretén belül nem is tudunk rendet vágni, azt azért kiemelhetjük, hogy kettős kötődésüknek megfelelően egyaránt tárgyai a magyar és a zsidó történelemnek.

A *Zsidók Magyarországon: Történelem, társadalom, kultúra* című album, amely A világ zsidó közösségei könyvsorozat negyedik köteteként jelent meg, zsidó történelmet ír, a magyar zsidók történetét az egyetemes zsidó diaszpóra történetének kontextusában tárgyalja. Az előző kötetek a csehszlovák, a grúz és a szefárd (az 1492-ben Spanyolországból elűzött) zsidókkal foglalkoznak. A két történelem az itt tárgyalt könyvben, ahogy az itt élő emberek fejében is jól megfér egymással, nemzeti azonosulási toposzokat biztosítva. A közös történelem tudata néhány esetben azonban elkerülhetetlenül sérül, aminek elkendőzésére a holokauszt előtti és utáni integrativista, asszimiláns történetírás komoly erőfeszítéseket tett. Magától értetődik a holokauszt és a hozzá kapcsolódó események megélésének különbsége. A távolabbi múltból a keresztes háborúk kora vagy a török hódoltság kora említhető, melyek eltérő előjellel szerepelnek a két történelemben. Az iszlám uralom, amely a „kereszténység védőbástyájának”, a magyar királyságnak az összeomlását jelentette, az itt élő zsidók számára szabad vallásgyakorlatot és működést biztosított. A Budát felszabadító keresztény erők ezerszám mészárolták le az ott rekedt zsidókat, akiknek szenvedéseiről Schulhof Ignác számol be híres *Megillath Ofen*-jében. Ha árnyaltabb problémákat vet is fel, az Osztrák–Magyar Monarchia értékelésében is vannak sajtáságosan magyar és zsidó szempontok. A nemzeti történetíráshoz kell a megrendelő: a nemzetállam. Az elegáns albumot a Magyar Zsidó Örökséget Megőrző Bizottság kezdeményezésére a tel-avivi Nahum Goldmann Zsidó Diaszpóra Múzeum és az Izraeli Védelmi Minisztérium Kiadója közösen jelentette meg. A belső lapon Lipótváros és Terézváros 1837-es térképe és a korabeli Pest nevezetességeinek látképe mellett a szponzorok hosszú listája ta-

lálható a világ minden tájáról – Bécsből, New Yorkból, Ohióból, Los Angelesből, Sidneyből, Belgiumból és Mexikóból – önmagában is sokatmondó felsorolás ez, amely jelzi a holokauszt utáni újabb diaszpóra szerteágazó útjait, és azt a perspektívát, amelyből nézve a Hágár-földi kaland egy epizód csupán. Mindazonáltal a zsidók négyezer éves történetének távlatából is jelentős fejezet az az ezeréves váltakozó szívéllyességgel fogadott vendégség, az alig egy évszázados, de annál pompásabb felvirágzás, majd a pusztulás és az ezt követő lábadózás, mely ennek a díszes kötetnek tárgyát képezi. Minthogy a kötet mintegy harminc szerző munkájából áll össze, akiknek több mint a fele Magyarországon élő kutató és sok az izraeli, a nemzeti elfogultságok is változatos képet nyújtanak. A szerkesztő sem igyekezett a két történelemben való eltérő otthonosság jeleit kiegyelni. Az izraeli szerzőknél magától értetődik, mi az a *bimab*, de el kell magyarázni, hogy mi volt a Tanácsköztársaság, és hogy Bécs az Osztrák–Magyar Monarchia fővárosa volt, míg a magyarországi szerzők természetesnek veszik a magyar történelemben való jártasságot, noha tudatában vannak annak, hogy az angol nyelvű kiadvány elsősorban külföldieknek készül. Az elfogultsági skála egyik oldalán állnak a zsidók kulturális vagy gazdasági jelentőségét eltúlzó, olyan típusú, minden bővebb indoklást nélkülöző általánosítások, mint Klein Rudolf egyik odavetett mellékmondata (100. o.), mely szerint „a zsidók praktikusán átvették a főváros intellektuális életét”. Itt helyezkednek el a konkrét történelmi tényeket figyelmen kívül hagyó, a magyarokat sommásan antiszemitának beállító kijelentések is, mint

Raphael Vagóé (115. o.), aki a tiszzaeszlári vérvád kapcsán azt írja, hogy a zsidók védelmére „Eötvös Károly, a neves liberális és parlamenti képviselő kelt, bátran szembeszegülve az antiszemita sztereotípiákkal és propagandával, míg a magyar politikusok antiszemita álláspontot foglaltak el”. A skála ellentett végén a magyar elfogultság Nemeskürty István filmről írt tanulmányában jelenik meg, aki egyedülálló módon „Hungarian born jews”-nak, talán „magyarnak született zsidók”-nak nevezi a híres filmeseket (251. o.), és amikor mélyen fekvő okát keresi annak, hogy Magyarországon a zsidó művészeknek olyan jelentős szerepük volt nemcsak a filmművészetben, de a képzőművészetben és az irodalomban egyaránt, jelentősebb, mint a Monarchia más országaiban, ezt a magyarázatot a magyar népművészetben kifejeződő fejlett magyar vizuális képzeletben találja meg, valamint abban, hogy „az 1818 előtti Magyarország csaknem minden mozgalmat, meggyőződést, vallást és külsőt elfogadott és támogatott” (151. o.). Ha általános magyarázatként nem is áll meg a lábán ez a szomszéd népek vizualitását lekezelő okfejtés, annyi tény, hogy a szecesszió zsidó építészeit valóban megihlette a magyar népművészet, amelynek gazdag motívumait az épületornamentikában felhasználva kifejlesztették a magyar stílust. A fővárostól Nagyváradig eldugott kisvárosokban is megtalálható a kiváló zsidó építészek, Lajta Béla, Jakab Dezső, Komor Marcell, Telcs Ede, Kozma Lajos és mások pompás szecessziós köz- és magánépületei, zsinagógái, iskolái. Ezekben válik a leginkább kézzelfoghatóvá, a legplasztikusabban láthatóvá a két kultúra termékeny egymásra hatása. Az albumban több szerző is kísérletet tesz ennek a kölcsönhatásnak az elemzésére. Az emblematisz fedőlap is erre a diaszpórák történetében páratlan összefonódásra hívja fel a figyelmet a mélykében aranybetűs cím fölé helyezett szabadkai szecessziós zsinagóga magyaros mintát idéző festett üvegablakával. A Nobel-békedíjas Elie Wiesel írja előszavában, hogy „nem szabad elfelejtenünk, hogy Magyarország évtizedeken keresztül mennyi zsidó tehetség felvirágzását tette lehetővé, mint ahogy azt sem szabad elfelejtenünk, hogy mennyi bajt és nyomorúságot hozott zsidóira”. Az utóbbi évtizedekben számos monográfia, esszékötet, tanulmánykötet jelent meg a magyar zsidó sikertörténetéről. E teljesítmények ebben a könyvben is megtalálják a nekik kijáró helyet és méltatást. A zsidók hatalmas lendülettel vetették be magukat az ország modernizációjába, és pél-

dátlan, kihívó sikereket értek el szinte minden területen, a bankszakmától a színházi életig. Számarányukat jóval meghaladó mértékben vettek részt minden mérhetőben, a század elejére a főváros lakosságának majdnem egynegyedét tették ki, ahol ők fizették az adók felét, birtokolták a nagyvállalatok közel 60%-át, a nagykereskedelem 70%-át, tették ki az ügyvédek 62%-át, az orvosok 59%-át, az önálló mérnökök 44%-át. A budapesti értelmiségen belül a zsidók részaránya 1910-ben: újságírók 48%, színházi élet 30%, irodalom és művészet 32%, tudomány 36% (Karády Viktor, 146. o.), hogy csak néhány adatot említsünk azok közül, amelyek nagy része már Kovács Alajos antiszemita indíttatású, de alapos statisztikai összeállításában rendelkezésünre állnak (*A zsidók térfoglalása Magyarországon*, 1922). A gettóból kijött zsidóknak nem adatott meg a modernizálódó keresztények úri kényelme, akik nem voltak sikerre kárthatva, mert legrosszabb esetben is maradtak, akik voltak. A polgári Európába belépő zsidó vagy megcsinálta magát, gazdag kereskedővé, iparossá, bankárrá, orvosná, ügyvéddé, tudóssá, művésszé vált, „ein gemachter Mensch” – mondták rá, vagy ha nem, akkor egy senki, egy „niemand” lett belőle. A legmagyarabb területeken is élen jártak, ott voltak a legkiválóbb nyelvészek és történészek között, zsidó építészek alkalmazták Lechner Ödön nyomán a már említett magyar stílust, amelynek kitűnő elemzését találhatjuk a kötetben az építész, művészettörténész Klein Rudolf tollából. A klezmerzenész Rózsavölgyi Márk komponált először verbunkost (Pesten attól még nem telepedhetett le), és sok zsidó volt a közkedvelt magyar nóták szerzői között is. Isaac Berlin megállapítása a gettóból kijött emancipált zsidókról, mely szerint bármennyire is integrálódtak, asszimilálódtak a befogadó keresztény nemzetekhez, az egyik faktor, ami továbbra is megkülönbözteti őket, éppen e nemzet boldogulása iránti túlbuzgalmuk, különösen találó a magyar zsidók vonatkozásában (*Jewish Slavery and Emancipation*. In: *The Power of Ideas*. Pimlico. 167. o.). „A magyar kultúra iránti odaadó csodálatuk csak a német zsidókéhoz fogható” – írja Elie Wiesel az előszóban. „A két világháború között Romániához tartoztunk. De valamilyen oknál fogva, amelyeket gyerekkoromban még nem ismertem, melynek gyökerei minden bizonnyal az Osztrák–Magyar Monarchia idejére nyúlnak vissza, magyarnak éreztük magunkat. Anyám, egy rendkívül művelt, több nyelven beszélő és több kultúrában járatos asszony, imádta a magyar irodalmat. Költészet,

regények, színház: nem érdekelte, csak ha magyar volt.” (6. o.) Isaac Berlin fent említett, ötvenes években írt tanulmányában egy hasonlittal folytatja fejtegetéseit: „Az idegenek lesznek a bennszülöttek elsődleges szakértői: nyelvük és szokásaik kodifikátorai, szótáraik és lexikonaik összeállítói, tolmácsaik a külvilág számára. Évről évre nő a tudásuk, a szeretetük és elragadtatásuk mindaz iránt, amit a törzs jelent. Úgy érzik, hogy olyan mélyen megértik a bennszülötteket, jobban, mint ők saját magukat, egynek érzik magukat a bennszülött civilizációval, úgy érzik – nem minden ok nélkül –, hogy ők a legjobb barátaik, élharcosaik és prófétáik. Végül már nemcsak élni, de halni is képesek érte, ha kell, nem kevésbé odaadóan, sőt talán nagyobb szenvedéllyel, mint a bennszülöttek. Ugyanakkor a bennszülöttek gyakran nem viszonzozzák ezeket az érzelmeket.” Odafordulás volt ez, nem behódolás, hiszen sok területen, például a nyugatias, modern polgári életmód és élet szemlélet elsajátításában és terjesztésében a zsidók voltak a mintaadók. A *Kultúra* blokkban a művészetekről, irodalomról, zenéről, színházról, sajtóról, sportról szóló fejezetek helyszűke miatt többnyire csak a nagy teljesítményekre, a híres emberek méltatására szorítkoznak. A névsor néhány esetben meglepetéssel szolgál, ez is, az is, jé, zsidó volt, és az óhatatlanul szelektív felsorolásból ez is, az is, lám csak, kimaradt. A felsorolás felveti annak a kérdését is, hogy mi a sajátosan zsidó szerű e teljesítményekben, műalkotásokban, milyen alapon kerül be valaki zsidóként a panteonba, ami megint csak felveti a ki a zsidó kérdését, az, aki annak született, aki magát annak tartja, akit a környezete annak tart, akit a nürnbergi törvények annak tartanak, akinek az anyja zsidó, az is, aki kikeresztelkedett, az is, aki nem, akit az album szerzői valamely kritérium alapján annak tartottak. A zsidó értelmiség egy része zsidóként alkot zsidó témákhoz kötődően (például Pap Károly vagy Patai József), sokan szándékukat névvaltoztatással vagy akár kikeresztelkedéssel is jelezve, zsidó témákat messzire kerülve a magyar kultúra részei kívántak válni (Radnóti Miklós, Déry Tibor), megint mások zsidóságuk hangsúlyozása mellett kívántak a magyar kultúra részeivé válni (Lajta Béla, lásd a 184-es kép, 169. o.: a Vas utcai Kereskedelmi Iskola modern épületének reliefjén a gőzmozdony keréktengelyét Dávid-csillag díszíti). Sokan éppen a legjelentősebb modern művészek közül a nációt megkerülve egyenesen az egyetemes művészetbe asszimilálódnak, a zenei, képzőművészeti absztrakcióban,

konkrétan a kozmopolita budapesti, bécsi, párizsi kávéházak és szalonok művésztsaságaiban találtak otthonra (Moholy-Nagy László). „A magyar zsidók számára a zene egy olyan területet jelentett, amelyben a szimbólumok nyelvén fejezhetők ki magukat anélkül, hogy politikai vagy nemzeti ügyeket kellett volna érinteniük” – írja Frigyesi Judit a szekuláris zsidó zenéről szóló fejezetben. Sok zsidót találunk a XX. század eleji avantgárdban, közülük később sokan emigráltak. Az utókor jogosan tartja számon őket mind a magyar, mind a zsidó vagy később, ha oda emigráltak, az amerikai, az izraeli, a francia vagy más művészettörténetben. A magyar zsidó kulturális felvirágzás rosszul végződött, de kitörölhetetlen nyomaival, nagyszabású teljesítményeivel vagy éppenséggel esendő megnyilvánulásaival minduntalan találkozunk, ha odafigyelünk rá. Magyarországon a háború után egy egész generáció nőtt föl úgy, hogy semmit nem tudott erről a múlttól, zsidó mivoltuk is gyakran csak serdülő- vagy felnőttkorban jutott tudomásukra. A nyolcvanas évekig a judaizmus tabu téma volt otthon és a közéletben egyaránt. Már a nyomok is majdnem feledésbe merültek, ahogy a zsidó temetőket belepte és máig belepi a gaz. Erről az időszakos amnéziáról szól a könyv mélyinterjúkat feldolgozó zárófejezete, amelynek egyik interjúalánya azt mondja, hogy „...megpróbáltam csinálni magamnak egy történelmet”.

Ebből a rengeteg fotóval, illusztrációval ellátott és szakavatott szerzők írásaiból összeállított, díszes kiállítású albumból laikusok is csinálhatnak maguknak történelmet. Fogalmat alkothatnak a magyar zsidók életéről a magyarul nem olvasó érdeklődők. A menóra mellé helyezve is jól mutat az album, és akinek csak arra futja az idejéből, hogy néha felüsse egy-egy sokatmondó képnél, az sem jár rosszul. De ha valaki buzgalmában még arra is kíváncsi lenne, hogy honnan származnak ezek a képek, annak bizony sokáig kell böngésznie, mert sajnos a *Képek forrásai* indexben a képek sorszáma alapján hiába keresné lelőhelyüket. A magyar zsidó történelemben járatos olvasó is talál magának a kötetben érdekes olvasmányt, noha számos téma bővebben kifejtett változatával bizonyára találkozott már a szerzők magyarul megjelent kiadványaiban. Ezenkívül szemelgethet a kötet gazdag képanyagában, melyek között olyan elbeszélő képeket találhat, mint Bíró Mihály 1920-as *Horthy-sorozatából* a „Zsidók ki az iskolából!” című grafikája (71. kép), amelyen tanárok és csendőrök bottal és karddal verik ki a kapun a gyerekeket, vagy a

tanulás témakörénél maradvá Kaufmann Izidor *A rabbi látogatása* című 1866-os zsánerképe (73. kép), amelyen az apa és a rabbi gyengéd, várakozó érdeklődéssel várják a nehéz kérdéstől megszeppent kisfiú válaszát. A kép centrumában a fehér asztalterítón az apa tenyerében fogja a fia kezét, a zsámolyon és a sublóton vaskos könyvek. Szépek és informatívak Klein Rudolf épületfotói egy-egy sokat mondó lépcsőházkorlattal, szállodaportállal, kariatidával (167. kép, melybe hiba csúszott, mert a képaláíráson Mózes és Periklész, a szövegben Mozes és Vulkán szerepel, valamint a 169., 183., 184., 188. stb. képek). Érdeemes elmerülni a nyüzsgő Király utca egy 1929-es fotón látható cégérkavalkádjában (151. kép).

A kötetet Szalai Anna, a jeruzsálemi Héber Egyetem irodalomtanára szerkesztette, és a szerzők között számos jelentős kutatót találunk, Haraszi György, Prepuk Anikó és Shlomo Spitzer a *Történelem* fejezetben, Yehuda Don és Bácskai Vera a *Gazdaság* fejezetben, *Az oktatás és a közosság élete* fejezetben Frojimovics Kinga, Frigyesi Judit, Klein Rudolf, a *Cionizmus témájában* Raphael Vago, aki egyébként a kötet történelmi konzultánisa és több más tematikus blokk szerzője, valamint Novák Attila és Haya Harel. Karády Viktor a *Budapest* és a *Vidék* blokkban szerepel egy-egy fejezettel, a *Kultúra* szerzőgárdájában ott találjuk Buzinkay Gézát, Gajdó Tamást, a *Háború utáni periódusról* Kovács András, Andor Eszter és Nomi Gur írnak. Nehéz volna a szerzők kiválasztását, illetve a kötetből kimaradt jelentős szerzőket a szerkesztőn számon kérni, hiszen mindenki nem szerepelhet egy mégoly vékony fejezeteket tartalmazó vastag kötetben sem, de lévén, hogy izraeli kiadásról van szó, szembeszökő Michael K. Silbernek, a magyar zsidó történelem szakavatott ottani kutatójának, a *Jews in the Hungarian Economy, 1760–1945 (Zsidók a magyar gazdaságban)* című kitűnő kötet szerkesztőjének a hiánya.

Az írások közös jellemzője, hogy rövidek. A korlátozott terjedelemmel ki jobban, ki rosszabbul sáfárcodik. Jól jár Karády Viktor, aki a tömör szociológiai terminológia segítségével néhány oldalon képes adatoltan felvázolni a fővárosi zsidók társadalm szerkezetét. Frigyesi Judit viszonylag behatárolt és eddig kevésbé feldolgozott témáról, a tradicionális zsidó zenéről ír újat és érdekeset. Kevésbé járnak jól azok a szerzők, akik publikációik által bizonyítottan tárgyak kitűnő ismerői, de hatalmas területet kellett néhány oldalban összefoglalniuk, mint például Jehuda Donnak, akinek *A zsidók szerepe a magyar gazdaságban* kifejtésére

mindössze hét képes oldal jutott. Hálátlan feladat. Ezt követően Bácskai Vera jelentkezik egy általánosságoktól nem óvakodó fejezettel *A zsidó elit családja élete és stratégiája a reformkorban* címmel. A *Gazdaság* blokkba jobban illett volna és gondolatébresztőbb is lehetett volna, ha a budapesti kapitalizmus gyökereit feltáró reformkori nagykereskedőkről szóló kutatásaiból kerülhetett volna ide valami. Idevágó munkái ugyanis (*A vállalkozók előfutárai*, 1989. *A pesti zsidóság a 19. század első felében*, Budapesti Negyed 8. 1995. nyár) fontos hivatkozási alapot képeznek a magyar történészek között az utóbbi években kibontakozó vitában. Néhány történész megkérdőjelezi a magyar történelemben Szegfű Gyula és Weiss István nyomán Erdei Ferenc óta meggyökeresedett duális társadalomszerkezet képet, amely azt feltételezi, hogy a magyar társadalmi elit kétpólusú volt. Az egyiket helyezkedik el a városi, vállalkozói, szabadpiacon működő zsidó polgárság, a másikon a régi nemességből kinőtt, ezekhez kötődő, rendi hagyományokat őrző keresztény, „úri” középosztály. Erdei kettős szerkezetében a gazdasági, vállalkozói racionalitást képviselő, teljesítményorientált, szorgalmas, puritán zsidók a polgárosodás és a modernizáció alanyai, míg az államhivatalokba tömörült nem zsidó magyar elit, az úriember, a dzsentri létmin-táival megrekedt a múltban. Míg sokan mindmáig (többek között Karády Viktor *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció* című tanulmánykötetében [Cserépfalvi Kiadó, 1997]) mint további bizonyítást nem igénylő elméleti keretre támaszkodnak a kettős struktúrára, néhányan a polgárosodásról, hivatalnokokról, dzsentrikről szóló újabb kutatások fényében vitatni próbálják ezt a dualitást (lásd többek között Gyáni Gábor recenzióját Karády Viktor könyvéről, majd az ezt követő vitát a BUKSZ 1997. őszi és 1998. tavaszi számában). Az itt tárgyalt kötet sem terjedelménél, sem műfajánál fogva nem ad teret elméleti vitára, de érvényesül a szerzők közötti szemléleti különbség a zsidó–magyar történelem fontos momentumainak megítélését illetően. Az egymás mellé helyezett írások más-más fénytörésben ábrázolják tárgyukat, így nemcsak a fejezetek témái, de a fogalmi készlet és a nézőpont is sűrűn változik.

A szerkesztési koncepció kisebb teret hagy átfogó történelmi, gazdaságtörténelmi, szociológiai áttekintésnek, ezek a fejezetek, mint például a *Magyarországi zsidók története a középkortól a felvilágosodáson át az emancipációig*, inkább háttéranyagot képeznek, amelyre rá lehet festeni a zsidó élet különböző színtereit és elfoglaltságait. Ez az elképzelés

a legjobban a *Budapest* című blokkban működik, amelyben Karády Viktor történet-szociológiai áttekintését két érdekes írás követi. Az egyik Klein Rudolf már említett építészeti elemzése, a másik Dov Landau izraeli irodalomprofesszor *„Több igazság a budapesti ortodox közösségről”* című színes visszaemlékezése gyermekkorára Kiskőrösre és Király utcájára.

Magyarországon a világháború előtt mintegy 150 ezres létszámú, jelentős ortodox közösség élt. Ez a nagyjából vidéken élő, tradicionális, vallásos zsidóság majdnem teljes egészében elpusztult a vészkorszakban, létszámuk 1944 után 23 ezerre csökkent, többségük később emigrált. Az ortodoxok életéről kevesebbet tudunk, hiszen a magába zárt közösség kevés szálon kapcsolódott a külvilághoz, statisztikai adataink is pontatlanabbak, mivel közösségeik ellenálltak a racionális bürokratizálódásnak. Nem kívánták magukat alávetni a modern állam-egyház szétválasztás igényeihez igazodó közigazgatásnak, nem kértek az emancipációból, a polgári jogegyenlőségnek fontosabbnak tartották autonómiájukat, amely biztosította számukra az ősi törvények által megszabott életet. A neológok úgy vélték, hogy kultúrájuk érintetlenül hagyásával, szervezeti és vallási modernizáció nélkül lehetetlen volna integrálódniuk egy modern, nyugati típusú társadalomba. Ez a nézeteltérés volt az oka az 1869-es ortodox–neológ skizmának, amelyről Frojzimovics Kinga számol be. A felvilágosult tudományosság – Voltaire nyomán – kimúlófélben lévő, megszűnésre ítélt, atavisztikus csökevénynek látta a gettótól megrekedt zsidókat, az integrálódott, értelmiségi zsidók pedig pusztán modernizációs stratégiájuk akadályának tekintették őket, noha meseviláguk sokak fantáziáját megindította. Az utóbbi évtizedben egyre növekvő érdeklődés tapasztalható az ortodoxia iránt, éppen eredetisége, érintetlensége miatt. Sok identitást kereső fiatal számára a XIX. századi vallási modernizáció, amely az orgonával, a rabbiszónoklattal, a papi ornátussal, a bimah elhelyezésével stb. közelebb vitte a zsidó szertartásokat a keresztény istentisztelethez, hamisítványnak tűnik. Ha nem is térnek be a vallási parancsok által az élet minden területére kiterjedően szabályozott ortodox közösségekbe, sokakat megérint egy ortodox falu pittoreszk életéről szóló olvasmány. Szép számmal jelennek meg regények, visszaemlékezések, amelyek erről a Magyarországról jobbára eltűnt, de máshol, Jeruzsálemben, New Yorkban, Antwerpenben, Párizsban mindmáig változatlanul fennálló zárványvi-

lágrról adnak számot. Ebben az albumban is, noha a figyelem fősodra a címlapnak megfelelően a zsidó-magyar kölcsönhatásban részt vevő neológiára irányul, több fejezetben olvashatunk az ortodoxiáról. Ezek közül az egyik legfigyelemreméltóbb Dov Landau írása, melyet érdemes részletesebben felidézni, mert konkrét, személyes képeivel megidézi az ortodox zsidó közösségek hajdani világát, amelyben a tanulásnak rendkívüli szerep jutott. Egy kiskőrösi jesivában járt 1943–44-ben. A diákoknak reggel öt órakor kellett kelni, hogy meghallgassák a rabbit a *bet midrasban*, ahol addigra már vagy száz helybeli gyülekezett. Negyed hétfőig tartott az óra, a *gemarát* tanulmányozták Rasi kommentárjaival és a *toszefákat*. Olykor előjöttek régi kommentátorok is, mint Ramban vagy Rosh, vagy későbbiek, Ezékiel Landau, Chatam Szofer és mások. Mindenki nagyon figyelmesen hallgatott, és gyakran éles vita bontakozott ki, hiszen a hallgatóság, kereskedők, iparosok, kocsmárosok fiatal korukban esetenként maguk is jesivákba jártak, és voltak olyan műveltek, mint a rabbi. A lecke után közös ima következett, majd fél nyolcra véget ért az egész, hiszen nyolcra mindenkinek a munkahelyén kellett lennie. A jesiva diákjainak pedig akkor kezdődött az oktatás.

Az imaház, a *bet midras*, jiddisül *stiebelech* volt a második otthona a budapesti ortodox zsidóknak is a Dob utca, Király utca környékén. A hallban volt a kézmosó, aztán egy nagyobb terem jött hosszú asztalokkal, a *bimah*, egy boltív, és körben a falakon könyvespolcok. A környéken vagy harmincezer ortodox zsidó élt. A Király utcában, ahol tíztizenkét imaház volt, a kora reggeli órákban óriási volt a nyüzsgés. Az ajtóban imasálba burkolt férfiak várakoztak imakönyvvel a kezükben. Az ajtó előtt valaki kurjongatott: „Zentert!”, vagyis egy tizediket, hogy meg legyen a *minyán*. A haszidok és ortodoxok szabadidejükből órákat töltöttek itt könyvek fölé görnyedve vagy kint a folyosón beszélgetve, míg gyerekeik az udvaron játszottak.

A tizenegy éves Dov Landau Szegedről Budapestre érkezvén a Nyugati pályaudvarról hatos villamossal elmegy a Dob utcáig, első útja a Kazinczy utcai zsinagógába vezet, ahol imádkozik, majd a Király utcába veszi útját, ahol végiglátogatja a zsidó könyvesboltokat. Josef Schlesinger hatalmas boltjában különböző imakönyveket árulnak, ezenkívül a responsiumok könyveit és filozófiai műveket magyarul, héberül és jiddisül. A Király utca 1. alatt volt a Lévi és Fia könyvesbolt, a 6.-ban Steiner Ármin boltja és még sok hasonló könyvesbolt, ahol szintén órákig böngésztek az

emberek. A megvásárolt könyvescsomaggal alkalmasint átmentek Nissel bácsi kóser vendéglőjébe egy sóletre (155–161. o.). A „könyv népe” – bőlinthatunk. Csak a legelvetemültebb filosz szán annyi időt könyvek tanulmányozására, mint egy egyszerű kiskőrösi jesivadiák vagy boltos.

Hasonló benyomásokat szerezhetünk a Szalay Anna által jegyzett *Zsidó szerzők és zsidó témák 1840-től a holokausztig* című fejezet apró betűs részében Patai József, a *Múlt és Jövő* (1911–1944) című zsidó kulturális havilap alapító főszerkesztőjének visszaemlékezéséből, amelyről csak annyit tudunk meg, hogy 1914-ből való, azt nem, hogy honnan. A forrásmegjelölések hiánya sajnos az egész albumot kissé impresszionisztikussá teszi. Patai József hajnali háromkor fölkel, hogy egy héber imakönyvből imádkozzon, négy órakor már bibliát fordított a héderben, hat órakor a talmudot tanulmányozta, és hattól délután ötig jesiváról jesivára járt, Kisvárdán, Sátoraljaújhelyen, Szatmáron és Máramaroshuszton. Minden rendben volt, míg a kialvatlanság misztikus állapotai a talmudi iskolában tiltott gyümölcsnek számító kabala és a héber költészet felé nem fordította. Emiatt el kellett hagynia Huszt jesiváit. Nyitrára ment, de az ottani jesivából is hamarosan kirúgták, mert álruhában beszökött a színházba. A szatmári jesivában is rajtakapták valami eretnekségen, ekkor fordított hátat a gettónak, végezte el a középiskolát, és lett belőle „pajeszos talmudista helyett értelmiségi” (229. o.). Ebből az életútból bontakozott ki a *Múlt és Jövő* programja: „a gettó homályában sýnylódó zsidókat” közelebb vinni a felvilágosodás kultúrájához, és ugyanakkor megmenteni a zsidó értelmiségiek számára a zsidó kultúrából mindazokat a kincseket, amelyekre, mint sajátjukra büszkéek lehetnek.

Gondolatai sokat jelenthettek volna, de kevés meghallgatásra leltek. A zsidó polgárok és értelmiségiek többsége minden erejével azon munkálkodott, hogy alkalmazkodjon és hozzáidomuljon ahhoz a társadalomhoz, amelyben élt. A kiábrándult asszimilánsokat – akiknek száma Magyarországon nagyon csekély volt – pedig jobban vonzotta a nemzeti alapon álló cionizmus forradalmisága, aminek kapcsán az albumban megtekinthető a hatéves Herzl Tivadar papájához írt, magyar nyelvű levele (125. kép, 121. o.). Milyen gyöngybetűkkel írt egy ilyen kicsi gyermek, a családi fotókkal és a többi szép képpel egyetemben érdemes nézegetni.

A könyv kizárólag a Láng Téka könyvesboltban (1137 Bp., Pozsonyi út 5.) kapható.